

חסד משפט וצדקה – הלכות צדקה ברמב"ם

א. הלכות צדקה ברמב"ם וסידורן

יורה חטאים דרך בהלכות תשובה ובנחת ושובה
 ובלי קושיות והיות מפיק מרגליות
 כי לא מצינו דברי תשובה בתלמוד רק מפוזרים ומפורדים
 בין ההלכות וההגדות בלתי ברורים
 ובכל חיבורי הגאונים הראשונים ואחרונים לא מצינו אותם עניינים
 דרושים לכל חפציהם ומזומנים
 כאשר המה מפורשים ומבוארים בספר ההוא הממולא בפנינים
 המיוסד בספירים מבחורן ומכפנים (אגרת ב להרמב"ן, כתבי הרמב"ן א, עמ' שמג).

דברי הרמב"ן האמורים כאן לגבי הלכות תשובה במשנה תורה להרמב"ם, נכונים גם לגבי גופי הלכות רבים נוספים שהרמב"ם היה ראשון המסדרים להם, כגון הלכות תלמוד תורה או הלכות מלכים. חידושו של הרמב"ם בהלכות אלו לא התמצה בקיבוץ הדינים השונים מכל קצוות התלמוד, אלא גם במיונם וסידורם באופן שבו מן המאמרים השונים נבנה בניין מורכב אך אחדותי. אף הרמב"ם עצמו הכיר בחשיבות מפעלו בדיוק בשל חידושו זה.⁴¹

אחד מן הנושאים אשר בהם ליקט הרמב"ם את אבני הבניין ממקומות שונים ובנה מהם בניין חדש ומרהיב, הוא הלכות צדקה. הלכות אלו, אשר מופיעות בסוף ספר זרעים, נכללות בארבעת הפרקים האחרונים של הלכות מתנות עניים, פרקים ז-י.

עיון קל בארבעה פרקים אלו מגלה מיד כי אכן ידו החזקה והממיינת של הרמב"ם ניכרת היטב בסידור הפרקים וחלוקת ההלכות שביניהם: פרק ז, הפותח ב"מצות עשה ליתן צדקה לעניים" עוסק בחיובו של היחיד לתת צדקה; פרק ח, הפותח ב"הצדקה הרי היא

⁴¹ עיין באריכות בנושא זה ב'הקדמה למשנה תורה' מאת הרב טברסקי ז"ל.

בכלל הנדרים" עוסק במעמד הכסף הניתן לצדקה, ואילו פרק ט, הפותח ב"כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה" עוסק בזווית הציבורית של חיוב הצדקה. לאורו של סידור זה מתבארות מספר סתירות הקיימות לכאורה בין הפרקים:

1. **יעדי הנתינה** – בפרק ז הלכה ג קובע הרמב"ם כי "לפי מה שחסר העני אתה מצווה ליתן לו... אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו והעני וירד מנכסיו קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו"; לעומת זאת, בפרק ט הלכות יג-יד נפסק "היו לו מזון ארבע עשרה סעודות לא ייטול מן הקופה... עני שצריך ויש לו חצר וכלי בית... אם היו כלי כסף וכלי זהב כגון מגרדת או עלי וכיוצא בהן מוכרן ולוקח פחות מהן". היחיד מתחייב אם כן לתת עד כדי מחסורו של העני, בעוד הציבור מתחייב לצרכים הבסיסיים בלבד.⁴² הטעם לחילוק זה יתבאר א"ה בסוף הפרק החמישי של המאמר.
2. **כמות הנתינה** – הגבול למצוות צדקה המוזכר בפרק ז הלכה ה הוא עד חומש מנכסיו. בפרק ט לעומת זאת לא מוזכר כל גבול, ודייק מכאן הרב שבתי רפפורט⁴³ כי הקהל מחויב להוציא את הסכום הנצרך הנמוך ביותר על מנת להאכיל את כל העניים, יהיה שיעורו אשר יהיה – בין אם יתר מחומש מנכסיו הקהל ובין אם פחות.
3. **המחויבים בנתינה** – בעוד שבפרק ז הלכה ה נאמר בפירוש כי "אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן צדקה לאחר", הרי שבפרק ט הלכה יט כתב הרמב"ם "עני שנתן פרוטה לתמחוי או פרוטה לקופה מקבלים ממנו, ואם לא נתן אין מחייבין אותו ליתן". הרדב"ז שם העיר כי כפי הנראה יש לחלק בין נתינה לעני אחר לבין נתינה לקופת העיר או לתמחוי. לפי דברינו החילוק מובן – הנתינה לעני אחר היא מצות היחיד ואין העני נפטר ממנה ואף אם אינו יכול לתת אלא פרוטה; קופת הציבור לעומת זאת מטרתה לסייע לעניים, ומה טעם יהיה אם העניים בעצמם יתנו לה?

⁴² דברים אלו נראים פשוטים ברמב"ם אך ייתכן שהרמ"א חלק עליהם (יו"ד רנ, ה). ועיין מאמרו של הרב נפתלי בר אילן 'זכאותו של העני לצדקה' (תחומין ב).

⁴³ במאמרו 'קדימויות בהקצאת משאבים ציבוריים לרפואה', אסיא מט-נ (יג, א-ב), תמוז תש"ן (מובא באתר 'דעת').

4. **כפייה על הנתינה** – בפרק ז הלכה י אומר הרמב"ם "מי שאינו רוצה ליתן צדקה... בית דין כופין אותו ומכין מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן", כלומר הכפייה היא באמצעות בית דין ככל מצוות עשה. לעומת זאת, בפרק ט הלכה א נאמר "כל עיר שיש בה ישראל, חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה, אנשים ידועים ונאמנים... ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו". ובהלכה יב שם "מי שישב במדינה שלשים יום, כופין אותו ליתן צדקה לקופה עם בני המדינה". הכפייה כאן אינה על ידי בית דין כי אם על ידי הגבאים, ואינה נובעת ממצות עשה כי אם מחיובי בני העיר.

אם כן, החילוק בין פרק ז הדין בחיוב הצדקה כמצות עשה על היחיד, לעומת פרק ט הדין בחיוב הצדקה של הציבור שמטרתו להועיל לעניים, מבוסס וברור. אך מהו אם כן מקומו של פרק ח העוסק במעמד הכסף? האם הוא ממשיך את העיסוק בצדקה הניתנת על ידי היחיד, או שמא הוא כבר עובר לעסוק בצדקה הציבורית?

נראה, כי שאלה זו מתחדדת לאור העובדה כי דין פדיון שבויים, לדוגמה, מוזכר דווקא בפרק ח (הלכות י-טו); האם ראה הרמב"ם את החיוב לפדות שבויים כמוטל על היחידים או על הציבור? ומה לגבי השאת יתום ויתומה (הלכה טז)? צדדי הספק, לכאורה, הם האם יש לכלול צרכים אלו עם הצרכים הבסיסיים של כל אדם, וממילא לחייב בהם את הציבור, או שמא כיוון שאין הם נצרכים לקיום הבסיסי, הרי שלכל היותר הם בגדר מחסורו של העני ורק היחידים מחויבים בהם.

ב. כיס של צדקה

לכאורה, פרק ח עוסק בוודאי ביחיד המתנדב לצדקה: "האומר הרי עלי סלע לצדקה" (הלכה א), ובכך הוא שונה שינוי מכריע מפרק ט, שם הצדקה היא חיוב המוטל על הציבור, והציבור הוא שיוזם את גבייתו; אלא שבכל זאת ישנו גם הבדל מבואר בין צדקת היחיד בפרק ח לצדקה שאותה הוא נותן בפרק ז. בפרק ז מדובר על צדקה הניתנת כתגובה למפגש עם העני ושיעורה נקבע על פי מחסורו. בפרק ח לעומת זאת, מדובר בהתנדבות שאינה באה לשם עני מסוים, וממילא שיעורה תלוי לחלוטין בכוונתו של הנודב, וכפי שכותב הרמב"ם בהלכה ג "הנודר צדקה ולא ידע כמה נדר יתן עד שיאמר לא לכך נתכוונתי".

הצדקה בפרק ח, אם כן, אינה מעשה בין-אישי, כבפרק ז. לכן, לאחר שהכסף מגיע לידי הגבאי, אף קודם שהגיע לידי העני, אין הוא שייך עוד למנדב, ואין לו רשות לשנות את יעודו (הלכה א) – הוא נחשב כנתון ב'כיס של צדקה'.

דומה כי הבדל זה בין פרק ח לפרק ז מחד גיסא ובין פרק ט מאידך גיסא, מתבטא גם בסדרי העדיפויות השונים המובאים בכל פרק. בפרק ז סדרי העדיפויות תלויים במידת הקרבה האישית לנותן – "עני שהוא קרובו קודם לכל אדם, עניי ביתו קודמין לעניי עירו, עניי עירו קודמין לעניי עיר אחרת שנאמר לאחיך לענייך ולאבינוך בארצך". בפרק ט, לעומת זאת, העדיפות נקבעת על פי הצורך ועל פי ההשתייכות לבני העיר – "גבאי צדקה... מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין לשבעה ימים, וזו היא הנקרא קופה... גבאין שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל או פירות או מעות ממי שמתנדב לפי שעה, ומחלקין את הגבוי לערב בין העניים ונותנין לכל עני ממנו פרנסת יומו, וזהו הנקרא תמחוי... התמחוי לעניי עולם, והקופה לעניי אותה העיר בלבד".

כלומר, עני הנצרך לכך יקבל מזון ליום אחד על מנת למנוע את מותו ברעב, אך לא מעבר לכך. עניי העיר, לעומת זאת, מקבלים את מזונותיהם לשבוע שלם. הדבר מסתבר לאור ההנחה שהנחנו בתחילה כי הצדקה המוזכרת בפרק ט היא חיוב על הציבור; על כן, העניים בני העיר המהווים חלק מן הציבור ודאי קודמים לעניים שאינם שייכים לו. ניתן לראות שינוי זה בסדר כנובע מאותו העיקרון של העדפת הקרוב; אך הרמב"ם בפרק ט מציין בנוסף, שבניגוד לקופה, הנהוגה בכל קהילות ישראל, הרי שהתמחוי, שהוא כפי שראינו מיועד לעניי עולם, יש קהילות שנהגו בו ויש שלא נהגו בו. מכאן נראה, כי אין מדובר רק ביישום שונה של אותו העיקרון, אלא בעיקרון שונה לגמרי, שבו עצם המחויבות כלפי הפרט נובעת מהיותו בן אותה העיר; לשון אחרת, הצדקה שבפרק ט מושרשת בחיובי בני העיר זה על זה ולא בחיובי היחיד כלפי כל אחד מאחיו היהודים, וממילא אי הנתנה למי שאינו בן העיר אינה רק תוצאה של עדיפות נמוכה כי אם של הפקעתו מכלל החיוב.

בין כך ובין כך, בפרק ח, שאינו עוסק בצדקה אישית, ואף לא בקופה או בתמחוי, אנו מגלים סדר עדיפויות שונה:

היו לפנינו עניים הרבה או שבויים הרבה ואין בכיס כדי לפרנס או כדי לכסות או כדי לפדות את כולן, מקדימין את הכהן ללוי, ולוי לישראל, וישראל לחלל, וחלל לשתוקי.

ושתוקי לאסופי, ואסופי לממזר, וממזר לנחין, ונתין לגר, שהנתין גדל עמנו בקדושה, וגר קודם לעבד משוחרר, לפי שהיה בכלל ארור (הלכה יז).

סדר העדיפויות כאן אינו מבוסס על קרבה אישית ואף לא על השתייכות מקומית, כי אם על מעמדו הלאומי של הנצרך. סדר העדיפויות, אם כן, נקבע תמיד על פי הנותן – בפרק ז הנותן הוא האדם הפרטי, ולכן סדר העדיפויות הוא על פי סדר הקרוב אליו; בפרק ט הנותן הוא הקהל, וסדר העדיפויות הוא על פי ההשתייכות לקהל; ואילו בפרק ח, הנותן הוא 'כיס של צדקה' שהוא מעין גוף העומד עבור כלל העניים בעם ישראל, וממילא הוא מחלק על פי המעמד בתוך עם ישראל.⁴⁴

ממילא גם מובן, כי מעמד הכסף שב'כיס' שונה באופן מהותי הן מהכסף הניתן באופן בין אישי והן מהכסף הנאסף ומתחלק על ידי הציבור. לגבי הכסף הניתן באופן בין אישי, עד שלא ניתן הכסף בפועל, אין לו שום מעמד – כפי שכבר נאמר לעיל, הצדקה הבין אישית מתרחשת דווקא בראיית העני, וממילא הנתנה היא מיידית. לגבי הצדקה הנאספת על ידי הציבור, הרי היא שייכת לציבור, ועל כן "רשאיין... לשנותן לכל מה שירצו מצרכי ציבור" (ט, ז), ואף אם אינו עניין צדקה כלל. לגבי הכסף הנמצא בכיס, לעומת זאת, "המתפיס בצדקה חייב" (ח, ב), כלומר לכסף ישנו מעמד של 'כסף צדקה' – עד כדי כך שראה הרמב"ם צורך להדגיש שאין הכסף נאסר כהקדש (ח, ה). מדברי הרמב"ם בהמשך פרק ח, בהלכה ו, משתמע שאת הכסף הנמצא בכיס ניתן לשנות רק לצורך מצווה אחרת, אך לא לסתם צרכי ציבור.⁴⁵

דומה כי צורת צדקה זו, של הנותן לתוך כיס של צדקה, היא זו שמשבח הרמב"ם להלן, כדרגה הצדקה השנייה במעלתה –

⁴⁴ מהלך זה נראה לי הגיוני ומשכנע (ועיין שו"ע י"ד רנא, ה), אך קושיה חזקה עולה מהמשך הלכה יח בסוף הפרק – "ואם היה אחד מהן רבו או אביו..." וכו'. האחרונים (עיין לדוגמה דרך אמונה ס"ק קכה) העירו כי במשפט זה עובר הרמב"ם מדיון בגבאי צדקה, שבו הוא עסק עד עתה, לדיון באדם פרטי הנותן צדקה. אמנם, אף אם הסבר דחוק זה נכון, מוקשה הוא, שהרי אם אכן אנו עוברים ליחיד הנותן צדקה, הרי שלא רק אביו קודם לשאר אנשים ואף אם הם חכמים, אלא גם אמו, אחיו ושאר קרובים שלו.

ואולי יש מקום להציע על דרך האפשר, שהכוונה כאן לגבאי צדקה של ארגון ('קופה') הנשען בעיקר על תרומה של אדם אחד; ואף שמעיקר הדין אין לייחס שום קדימות לקרוביו, שהרי הצדקה אינה נתינה אישית שלו כי אם מהקופה – מכל מקום במצב בו דווקא אביו או רבו נצרכים אנו נותנים להם, כיוון שאנו רואים אותם כמי שגרמו את קיומה של הקופה (בין במעשים ובין בחינוך), ועל כן הקופה, ולא האדם הנותן, היא שמחויבת לתת לאביו או לרבו של הנותן.

⁴⁵ וכן פסק בשו"ע י"ד רנו, ד, עיין שם.

הנותן צדקה לעניים ולא ידע למי נתן ולא ידע העני ממי לקח, שהרי זו מצוה לשמה, כגון לשכת חשאים שהיתה במקדש, שהיו הצדיקים נותנין בה בחשאי והעניים בני טובים מתפרנסין ממנה בחשאי, וקרוב לזה הנותן לתוך קופה של צדקה, ולא יתן אדם לתוך קופה של צדקה אלא אם כן יודע שהממונה נאמן וחכם ויודע להנהיג כשורה כר' חנניה בן תרדיון (י', ח).

דברי הרמב"ם בוודאי אינם הולמים את הצדקה הציבורית המתוארת בפרק ט, שהרי שם יש כפייה על הצדקה, ולא ניתן לומר שלא ייתן אדם אלא כן סומך על הממונה. דומה שאף את הצדקה המתוארת בפרק ז אין הם הולמים, שהרי שם צריך הנותן להכיר את המקבל על מנת לדעת מהו חסרונו, ואף המצווה כולה מנוסחת באופן שחיוב הנתונה חל דווקא כשרואה את העני, ובצורה בה הכסף ניתן באופן ישיר ולא על ידי קופה. נראה אם כן שדווקא הצדקה בפרק ח, בה קיים 'כיס', שהוא למעשה ארגון שנועד לפעול למטרות חברתיות, היא סוג הצדקה המוזכרת בתיאור דלעיל.

ג. שלשה מגזרים – הפרטי, הציבורי והחברתי

נמצאנו למדים, כי הן מצד גדרי הנותן, הן מצד גדרי המקבל, והן מצד גדרי מעמד הכסף עצמו, מסמן פרק ח חטיבה נפרדת מפרקים ז ו-ט. אין הוא דן בצדקה כמעשה בין אישי, ואף לא כעשייה ציבורית במובן הפוליטי והמנוהל על ידי השלטון; בשפה המודרנית עוסק פרק זה ב'מגזר השלישי' – ארגונים ללא כוונות רווח שאינם חלק ממוסדות השלטון. הרש"ר הירש ראה את שלשת המעגלים – היחיד, המדינה (בלשונו – "הקהילות") והחברה, כמרומוזים בפסוקי התורה הדנים בצדקה בפרשת ראה:

החובה לספק את צורכי העני מכל הבחינות – "די מחסורו" – יצרה את הצורך שהדאגה לעניים תהיה עניין של כל ציבור יהודי, והרשות בידי הציבור לכופף את חבריו לתת מהונם למטרות אלה: "ממשכנין על הצדקה". אך מאידך, בכך לא נתמצה קיום המצוה הזאת, אלא היה צורך גם בגמילות חסד של יחידים ובחברות גמילות חסד הפועלות בהתנדבות... התפקיד הנובע ממצות צדקה הוא כה גדול וכה אחראי עד שרק פעולת גומלין של שלושת הגורמים האלה – הקהילות, החברות והיחידים – יכולים להביא לידי קיומו (דברים טו, ח).

לצדקה הניתנת על ידי 'המגזר השלישי' יש תפקיד חשוב לא רק בשל הרחבת המשען עליו יכול העני להיסמך בעת דוחקו, אלא גם בשל המשמעות החברתית הרחבה שלה. הצדקה הפרטית, הניתנת על ידי היחיד, ובה דן הרמב"ם בפרק ז, כוחה רב לה בחינוכו של היחיד

לנתינה; אך מטבעה ועל פי גדריה היא מתרחשת בעיקר בגבולות ביתו, לקרוביו וחבריו, ובכך יש בה גורם המחליש במידה מסוימת את החברה כחברה ומלמד כל אחד לדאוג לבני ביתו. הצדקה הנעשית על ידי השלטון, כבפרק ט, אכן מחזקת את כוחה של החברה כמסגרת ציבורית, אך מאידך גיסא מצמצמת את כוחו של הפרט, גורמת להישענות על הציבור ומחלישה את תחושת האחריות האישית של כל אחד מן הפרטים. דווקא הצדקה הנעשית על ידי חברות ומוסדות צדקה באופן שהוא התנדבותי מחד גיסא, אך פונה לכלל הקהל מאידך גיסא, מביאה לחיזוק תחושת האחוה בין כלל חלקי הקהילה, תוך העצמת הפרטים ולא החלשתם.

דומני, כי רמז לשלשת מעגלי הצדקה ניתן למצוא גם בדברי הרמב"ם בתחילת פרק י:

חייבין אנו להזהר במצות צדקה יותר מכל מצות עשה, שהצדקה סימן לצדיק זרע אברהם אבינו שנאמר כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו לעשות צדקה, ואין כסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה שנאמר בצדקה תכונני, ואין ישראל נגאלין אלא בצדקה שנאמר ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה.

הרמב"ם מציין שלש סיבות לצורך להיזהר במצוות צדקה. הראשונה פונה ליחיד, בהיותו מזרעו של אברהם אבינו וממקבלי מסורתו; השלישית פונה ל'משפט', הלא הוא הדין והסדר החברתיים; הסיבה השנייה, כך נראה לי, היא שמתייחסת לאותו הפן החברתי של הצדקה שאינו נעשה על ידי השלטון כי אם על ידי ה'כיסים' – החברות השונות וארגוני הצדקה. זוהי הצדקה שמכוננת את החברה הישראלית כחברה בריאה, ועל כן היא גם שיכולה להעמיד את 'דת האמת'.⁴⁶

ד. הכנסת כלה ופדיון שבויים

אם כנים דברינו לגבי החלוקה המשולשת שבין הפרקים, הרי שיהיה בכך כדי לבאר הלכות רבות הנידונות בדברי הרמב"ם ותוכנן משתנה מפרק לפרק. על חלקן של הלכות אלו – כגון כמה יש לתת או סדר העדיפויות של הנתינה – כבר הערנו במהלך המאמר, וכאן

⁴⁶ אף במקורות חוץ תורניים אנו מוצאים הכרה בחשיבותו של 'המגזר השלישי'. במיוחד הדגיש זאת אלכס דה טקוויל בספרו המפורסם 'הדמוקרטיה באמריקה', שם הוא כותב, בין השאר: "אין עוררין על כך שלעתים קרובות העם מנהל באופן גרוע מאוד את עסקי הציבור; אבל מן הנמנע הוא שפשוטי העם ייקחו חלק בעסקי ציבור בלי שירחיבו את מעגל רעיונותיהם ויצאו מן השגרה הרגילה של מחשבותיהם..." (ח"א, סוף פרק ו). ועיין גם במאמרו של פרופ' הלינגר "תרומתה האפשרית של המסורת הפוליטית היהודית לתפיסת צדק חברתי בישראל", בתוך הספר 'המסורת הפוליטית היהודית לדורותיה'.

ברצוני לשוב לשאלות אותן שאלנו בראש המאמר לגבי חיוב הציבור ביעדים כגון פדיון שבויים והכנסת כלה, יעדים המוזכרים בפרק ז'⁴⁷ ובפרק ח, אך לא בפרק ט.

והנה, שאלת החלוקה בין היעדים, נראית כתלויה במישרין בשאלת מטרתה של מצוות הצדקה על צורתה המשתנה בין פרקים אלו. בפרק ז' מטרת המצווה היא חינוכו של האדם לנתינה לאחר, אהבת הרע וחזוק הקשרים. על כן הצדקה הגדולה ביותר מבחינה זו היא דווקא הצדקה לקרוביו של האדם ובתוך ביתו. בפרק ט, לעומת זאת, מטרת המצווה הינה בפשטות – "וחי אחיך עמך", החברה מחויבת להחיות את חבריה, והשלטון הוא שעושה זאת, אף אם בדרך של כפייה על הפרטים. אף הפרט שאינו נכפה בפועל, כיוון שהסכים לתת, נדרש לתת לאו דווקא מתוך תחושה של אהבת הרע, שהרי ייתכן שכלל אינו יודע במי מדובר, אלא מתוך הבנה שחובתו לשאר בני החברה קודמת לזכותו בקניינו הפרטי, והרי הוא 'ככפוי' על הנתינה.⁴⁸

בניגוד לשתי מטרות אלו, הנותן לכיס של צדקה אינו פועל מתוך אהבת הרע, שכן פעמים שהוא מקדיש כספו קודם שהוא יודע למי יינתן. אף אין הוא פועל מתוך תחושת חובה בהיותו חלק מן הקהילה, שהרי אין הוא כפוי לתת. מטרת צדקה זו היא תיקון העולם והחברה; לא חינוך היחיד ולא קיום הכלל כי אם תקנת שניהם: היחיד בא על תיקונו באמצעות השתתפותו בענייני הכלל, ואילו הכלל בא על תיקונו כשהיחידים שבתוכו בונים מנגנונים של סיוע ועזרה הדדית. בלשון הרמב"ם בפרק י' שהבאנו לעיל מטרת מעשה הצדקה באופן זה הוא כינון כיסא ישראל והעמדת דת האמת.

ממילא מתבררים ההבדלים שבין היקפי היעדים בפרקים השונים. בפרק ז', שם נדרש הנותן להזדהות עם המקבל, כוללת הנתינה כל תחום בו המקבל חסר – "די מחסורו אשר יחסר לו", ואפילו בתחומים שהנותן עצמו אינו רואה אותם כנצרכים. בפרק ט המקבל אינו נתפס כאדם פרטי, בעל רצונות ומאווים משלו, כי אם בן הקהילה; ממילא אין אנו מתייחסים למחסורו הסובייקטיבי אלא לצרכי האדם בכלל, שהם בעיקר מזון וכסות, ואולי אף מחסה. בפרק ח המטרה היא תיקון החברה על ידי הפיכתה לחברה של חסד ויצירת תרבות חברתית של חסד; תרבות שאינה יכולה להיווצר על ידי כפייה של השלטון

⁴⁷ אם לא בפירוש, הרי לכל הפחות מכלל בגדר 'כל מחסורו'.

⁴⁸ בכך אף נפתרת הסתירה שבין דברי הרמב"ם בפרק י' הלכה ח, המהללים דווקא את המתן בסתר, ודבריו בהמשך הפרק בהלכה טז, שם דווקא הצדקה בתוך ביתו של אדם היא שנחשבת לצדקה גדולה, והאדם קרוי להזמין עניים ויתומים אל שולחנו. נראה כי הרמב"ם מבדיל בין מטרות נפרדות של מצוות הצדקה בצורותיה השונות.

או פעולות של יחידים כלפי יחידים בלבד. בהקשר זה, ייתכן בהחלט כי אין חיוב על קהילה לפדות שבוי שאינו מבניה, ולא יכולה היא לכפות את היחידים לתת לשם כך. באופן דומה, ייתכן כי היחיד פטור מלתת לצורך זה במקום שבו סכום הפדיון גדול מחומש מנכסיו, אך מבחינת תיקון החברה, אינו דומה קהל הדואג לפדות שבוי – יהיה שבוי זה מבניו או לא – לקהל שאינו דואג לכך. כך גם לגבי מעות להכנסת כלה יתומה; אין במעות אלו משום צורך קיום בסיסי, ועל כן אין קופת הצדקה העירונית צריכה לדאוג לכך. אף מצד היחידים, אם כל אחד תורם לקרובו ומשום כך לא נותר לו ממון לצורך אותה כלה יתומה, הרי שלכאורה נהג על פי דין; אך חברה שאינה מאפשרת לכלה יתומה לשמוח ביום חתונתה היא חברה שאין בה חסד.

ה. חסד, משפט וצדקה – כי באלה חפצתי נאם ה'

הארכנו במאמר זה בביאור סוג הצדקה האמצעי, זה הניתן מנדבת לבו של האדם ומיועד לשיפור פני החברה כולה, אך כפי שהבאנו לעיל מן הרש"ר הירש, כל שלושת הסוגים נדרשים על מנת להגיע למיצויה של מצוות הצדקה.

נראה, כי הרמב"ם התייחס לשלשת סוגי הצדקה הללו בפרק נא במורה הנבוכים. הרמב"ם מתייחס שם לביאורם של שלשה מושגים שונים – חסד, צדקה ומשפט:

חסד נופל על גמילות חסד גמור, וצדקה על טובה שתעשה אותה מפני מעלת מדות להשלים בה נפשך, ומשפט פעמים שתהיה תולדתו נקמה ופעמים שיהיה טוב.

כלומר, בעוד פעולת החסד עניינה גמילת הטוב עם האחר וטובתו שלו היא המטרה, הרי שפעולת הצדקה עניינה גמילת הטוב עם נפשך שלך, ומידת המשפט אין עניינה גמילת הטוב כי אם תשלום ופירעון, לטוב ולרע. אפשר לשייך מושגים אלו לשלושת מושגי הצדקה שראינו: 'צדקה' שייכת לצדקה המתוארת בפרק ז, מעשה בין אישי שמטרתו העיקרית היא חינוכית. 'משפט' הוא המעשה השלטוני הנידון בפרק ט, כך שהפרנסה הניתנת לבני החברה היא הצד השני של המטבע, שצדו האחר הוא הענשת החוטאים מקרב החברה, ומטרתה משפט ותגמול. ה'חסד' לעומתם, הוא מושג שעניינו הוספת הטוב בעולם, מקביל לפעולה הנעשית בפרק ח, הפעולה שבה החברה גופא היא היעד להטבה.

נחתום במובאה מן הפרק הבא, שהוא פרק הסיום של מורה הנבוכים:

ואמר בחסד כמשפט וצדקה חפצתי נאם ה', רוצה לומר שכוונתי שיצא מכם חסד משפט וצדקה בארץ... באורו, ששלמות האדם אשר בו יתהלל באמת, הוא להגיע אל השגת השם כפי היכולת, ולדעת השגחתו בברואיו בהמציאו אותם והנהיגו אותם, איך

היא, וללכת אחרי ההשגה ההיא בדרכים שיתכוין בהם תמיד לעשות חסד ומשפט וצדקה, להדמות בפעולות השם.